

Europees imperialisme in donker Afrika

M.R. Doortmont

H.L. Wesseling, *Verdeel en heers. De deling van Afrika 1880-1914* (Amsterdam 1991) 521 bladzijden; Bert Bakker, ISBN 9035109449, f 59,50.

Deling en verovering

Verdeel en heers is een tamelijk uniek boek in de Nederlandse historiografie van Afrika. De Nederlandse belangstelling voor de geschiedenis van dit continent was en is gering. Wanneer men zich op academisch niveau bezighoudt met de geschiedenis van Afrikaanse samenlevingen, gebeurt dit over het algemeen vanuit de sociale wetenschappen en op een micro-niveau. Vanuit een klassieke historische invalshoek bestaat er vooral een thematische belangstelling die uitgaat van het gegeven van de Nederlandse aanwezigheid in Afrika. De Atlantische slavenhandel, de Nederlandse vestiging op de Goudkust en Zuid-Afrika zijn in het oog springende voorbeelden. Wesseling schrijft als historicus van de Europese expansie echter een geheel ander boek. *Verdeel en heers* is noch een micro-studie van een Afrikaanse samenleving, noch een thematische studie met een prominente Nederlandse component. Integendeel, Wesseling schrijft een overzichtsgeschiedenis van een thema waarin Nederland geen rol speelt. Het centrale thema van het boek is een episode uit de Europese geschiedenis, de koloniale deling van Afrika. De nadruk ligt daarbij op de Europese component. Afrika wordt als niet meer dan een object beschouwd, als een 'object van Europese belangstelling, veroveringslust en diplomatie en uiteindelijk als object van politieke opdeling' (17).

Wesseling schetst in *Verdeel en heers* een beeld van de deling van Afrika waarin benadrukt wordt dat de deling meer te maken had met Europese verhoudingen dan met Afrikaanse. Dit is een beeld dat *de facto*, ondanks de ontwikkeling van een zeer uitgebreide Afrikaanse historiografie in de afgelopen vier decennia, nog steeds populair is onder Westerse historici van de Europese expansie. Hoewel Wesseling uitgebreid gebruik heeft gemaakt van publikaties die veel meer uitgaan van een Afrikaanse benadering van de problematiek van de deling van Afrika, benadrukt hij steeds het primaat van Europa in dezen. Dit standpunt ware te huldigen, wanneer de auteur zich zou beperken tot de besluitvorming inzake de *deling* van Afrika in Europa en door Europeanen in Afrika. Europese conflicten werden over de rug van Afrika uitgevochten (met name tussen Engeland en Frankrijk), maar dit betekent nog niet dat deze conflicten ook bepalend zijn geweest voor de wijze waarop Afrika gedeeld is. De Europese belangen kunnen

vertaald worden in een wens om invloedssferen uit te breiden. De invulling van de omvang en plaats hiervan was secundair. Een eerste fase van diplomatiek overleg, culminerend in de Conferentie van Berlijn (1884-1885), werd gevolgd door een tweede fase, waarin de Europese mogendheden Afrika daadwerkelijk opdeelden en onder koloniaal bestuur brachten. Dit gebeurde voornamelijk in de jaren tussen 1890 en 1910. De parameters van deze verovering werden niet vastgesteld in Europa, maar in Afrika zelf.

Hoewel hij in de inleiding stelt, dat zijn werk zich beperkt tot de deling, gaat Wesseling verder (18-19). Buiten de deling bespreekt hij tot in detail gebeurtenissen die samenhangen met de *verovering* van Afrika. Hier schiet een Eurocentrische benadering tekort. In de verovering, die in het veld en niet in de burelen, vergaderkamers en conferentiezalen in Europa plaatsvond, speelden Afrikanen wel degelijk een geheel eigen en niet zelden belangrijke rol. Wanneer de deling van Afrika bekeken wordt vanuit het perspectief van de verovering, is het niet alleen de 'scramble' voor territorium van de diverse Europese mogendheden die aandacht verdient. De uitkomst van dit proces is mede bepaald door de actieve rol van Afrikaanse staten en personen. Wesseling laat deze zijde van de vergelijking grotendeels onbesproken.

Het lijkt erop dat de auteur zich terdege bewust is van deze tekortkoming in zijn werk en hij dekt zich in zijn inleiding dan ook in tegen kritiek. Naar zijn mening zijn de verovering van Afrika en de aansluitende periode van koloniale overheersing van minder belang dan de deling. Het was de deling die de grenzen van het huidige Afrika heeft bepaald en die dan ook de grondslag vormt voor alle territoriale problemen en de daaruit voortvloeiende crises: 'Het Afrika van nu is, in politieke zin, geschapen door de Europeanen van toen' (19). Wesseling diskwalificeert als het ware op voorhand iedere benadering die belang hecht aan de verovering en de periode van koloniaal bestuur als factoren in de formatie van hedendaagse politieke constellaties in Afrika. Een dergelijke benadering is op zijn minst merkwaardig te noemen. Daarbij komt nog dat hij constateert dat er met betrekking tot de deling van Afrika talloze debatten gevoerd worden. Zelf gaat hij nimmer een discussie aan. Zijn benadering is eenduidig en breed van opzet. Het vervolg van deze bespreking is een kritiek op Wesselings werk vanuit het idee dat een geschiedenis van de deling zonder een Afrikaans gezichtspunt incompleet is.

De geografie van de deling

Voor zijn beschrijving van de deling van Afrika hanteert Wesseling een geografisch-chronologisch raamwerk. Hij begint met wat hij 'de oosterse kwestie' noemt (1881-1882). In dit preliminaire deel wordt de aanvang van de Europese bemoeienis

met Afrika besproken: de Franse annexatie van Algerije, de Frans-Britse controverse over Tunis en de toenemende Britse bemoeienis met Egypte en zijn kolonie, Soedan. Vervolgens beschrijft Wesseling de deling van Afrika bezuiden de Sahara, beginnend met de Kongokwestie en de rol die Leopold II van België hierbij speelde (1882-1885). Hier vindt ook de voor de deling zo cruciale Conferentie van Berlijn een plaats. De Duits-Engelse koloniale rivaliteit wordt behandeld in de context van de verovering van Oost-Afrika (1885-1890). De Frans-Engelse rivaliteit krijgt ruime aandacht in twee delen: 'Soldaten en kooplieden: Frankrijk en Engeland in West-Afrika, 1890-1898' en 'De lange mars naar Fashoda, 1893-1898'. Hiermee is formeel gezien de problematiek van de *deling* van Afrika als Europees probleem grotendeels afgedekt. Zuid-Afrika, dat in een apart deel onder de loep genomen wordt, is een gebied waar veel meer de thematiek van de *verovering* aan de orde komt. Boeren en Britten waren hier in gevecht over de beheersing van een gebied dat in termen van deling ontegenzeggelijk tot de Britse invloedssfeer gerekend moest worden. Duitsland en Portugal, de twee andere Europese machten in de regio, speelden mee vanaf de zijlijn.

Op het eerste gezicht lijkt de indeling van *Verdeel en heers* een heldere en overzichtelijke kijk op de deling van Afrika mogelijk te maken. Men wordt stap voor stap door de diverse regio's van Afrika geleid, ieder met een eigen tijdvak waarin de belangrijkste gebeurtenissen zich afspeelden. Gaandeweg blijkt echter dat de gekozen indeling zowel schrijver als lezer voor een aantal problemen stelt. De deling van Afrika laat zich niet zo makkelijk vatten in periodes en regio's. De reden hiervoor is dat geografisch gezien de door Wesseling afgeperkte gebieden geen geo-politieke grootheden vormden, noch op de nieuwe Europese kaarten van Afrika, noch in Afrika zelf. De gekozen tijdvakken suggereren een chronologische volgorde in de Europese politieke ontwikkelingen ten aanzien van Afrika die er in werkelijkheid niet was.

De koppeling tussen periode en regio maakt het moeilijk de politiek van de deling, het touwtrekken tussen de Europese machten, te overzien. Een goed voorbeeld is de Conferentie van Berlijn. Wesseling bespreekt deze bij zijn behandeling van het ontstaan van de Kongo Vrijstaat. Het verband tussen het ontstaan hiervan en de besluitvorming voor en tijdens de conferentie is heel duidelijk. Op de Conferentie van Berlijn werden echter ook verreгаande afspraken gemaakt over de verdeling van invloedssferen elders in Afrika. Hoe deze afspraken al dan niet gestalte kregen in de periode na 1885, blijft onduidelijk, omdat een terugkeer naar de conferentie later in het boek niet in Wesselings raamwerk past.

De Egyptische kolonie Soedan is een voorbeeld waar de besproken geografische regio niet samenvalt met de geo-politieke grootheid. De verovering van Soedan wordt besproken in de delen over Noord- en Oost-Afrika en in het hoofdstuk over

de Fashodacrisis. West-Afrika is een zeer complex en versnipperd gebied, waar de Europeanen tevens op een eeuwenlange aanwezigheid konden bogen in verband met de slavenhandel. Een bespreking van de deling van dit gebied zou een heel boek in beslag kunnen nemen. Wesseling beperkt zich hier tot het aanhalen van een aantal saillante voorbeelden (de Niger, Dahomey, Borgu) en een globale bespreking van de Franse expansie, in de Westelijke Soedan. De Britse besluitvorming over expansie in dit gebied komt hierdoor slecht uit de verf.

Europees imperialisme in Afrika

Een sleutelwoord in *Verdeel en heers* is imperialisme. In twee korte hoofdstukken behandelt Wesseling de uitgangspositie die de twee grote koloniale rivalen Engeland en Frankrijk met betrekking tot Afrika innamen. Imperialisme is een omstreden begrip en kan op vele wijzen geïnterpreteerd worden. In een boek dat handelt over Europees imperialisme, mag men dan ook een definitie van dit begrip verwachten. Wesseling beperkt er zich echter toe te stellen wat imperialisme niet is. Voor Frankrijk werd de annexatie van Tunis niet bepaald door economische motieven, maar door politieke: Frans imperialisme is politiek imperialisme (25-33). Maar wat betekent dit dan? De expansiedrang van Engeland was bijzonder: noch economisch, noch politiek, maar maatschappelijk van aard (52-53). Met het Italiaans imperialisme was niets mis, aldus Wesseling, behalve dat het Italiaans was (293). Wat de kenmerken van het Italiaanse imperialisme dan wel zijn, blijft voor de lezer verborgen.

Een episode in de verovering van Afrika waar het gemis aan een goede definitie van imperialisme gevoeld wordt, is de Franse penetratie van de westelijke Soedan, het gebied dat zich uitstrekt van Senegal in het westen tot het Tsjaadmeer in het oosten. Ten noorden wordt dit gebied begrensd door de Sahara, ten zuiden door het tropisch regenwoud van West-Afrika. Tussen 1881 en 1885 stootten de Fransen op het rijk van Samori Ture, één van de nieuwe Westafrikaanse politieke en militaire leiders die voortgekomen was uit de Islamitische vernieuwingsbewegingen die dit deel van Afrika in het begin van de negentiende eeuw overspoelden. Samori was een groot Afrikaans staatsman die doorzag dat de oprukkende Fransen een bedreiging vormden voor de stabiliteit van zijn rijk. De eerste confrontaties tussen het Franse expeditieleger en de troepen van Samori vielen in het nadeel van de laatste uit. Dit was voor Samori reden om toenadering te zoeken tot de Engelse gouverneur Rowe van Sierra Leone. De Engelse politiek in West-Afrika was erop gericht sterke Afrikaanse staten in het binnenland te steunen. Men had weinig behoefte aan verovering; beter een sterke Afrikaanse bondgenoot dan kostbare militaire acties was hun devies. Vanuit deze optiek was Rowe dan ook blij met de

toenadering van Samori, maar op diens verzoek om onder Britse bescherming gesteld te worden ging Rowe niet in. Volgens Wesseling was deze afwijzing, ingegeven door de Britse politiek van vrijhandel zonder politieke binding, in Europese diplomatieke termen een vergissing. Zelfs een protectoraatsverdrag dat in de actuele Afrikaanse situatie een dode letter was, had wel degelijk waarde in het diplomatieke steekspel dat in Europa plaatsvond aan de vooravond van de Conferentie van Berlijn. De gevolgen werden nog versterkt doordat Samori na de Britse afwijzing toenadering zocht tot de Fransen (229).

De door Wesseling geconstateerde tegenstelling tussen Franse expansie, die ging om het verkrijgen van politieke macht, en Britse expansie, die zich richtte op handelsverdragen, had inderdaad verregaande consequenties voor de wijze waarop West-Afrika tussen beide naties verdeeld zou worden. Het hoe en waarom van deze politiek wordt echter niet uitgelegd. Waarom streefden de Fransen eigenlijk naar een politiek-militair imperium in West-Afrika? Waarom waren de Britten in de jaren 1880 niet gevoelig voor deze politiek van hun opponenten, maar hielden ze vast aan hun eigen expansiemodel? Als gouverneur Rowe de diplomatieke waarde van een protectoraatsverdrag met Samori onderschatte, was dit dan een persoonlijke opinie van Rowe, of was het een afspiegeling van de heersende opvattingen van zijn superieuren in Londen?

Later stelt Wesseling dat de Fransen de politieke beslissingen in West-Afrika bijna volledig overlieten aan 'the men on the spot' (231). Kunnen we dan misschien spreken van twee gescheiden agenda's voor de deling van West-Afrika: één gemaakt op de ministeries in Londen en Parijs en één in Afrika zelf? Wanneer de imperialistische politiek inderdaad in het veld gemaakt werd, dan moet ook de Afrikaanse component in ogenschouw genomen worden. Het was Samori die eerst toenadering zocht tot de Britten en later tot de Fransen. Hiermee bepaalde hij mede hoe de Franse en Britse invloedssferen in de regio eruit zouden gaan zien. Verdient deze Afrikaanse component van de deling van Afrika dan niet meer aandacht? Deze vragen verlangen een antwoord, maar dit kan slechts gegeven worden door een meer structurele benadering van de politieke besluitvorming in Europa en de uitwerking daarvan in Afrika. Een presentatie van evenementen is onvoldoende.

Europeanen als persoonlijkheden, Afrikanen als object

Wesseling schrijft vooral een grote-mannengeschiedenis. Hij hecht veel waarde aan de persoonlijkheden van leidende Europese politici, ontdekkingsreizigers, expeditieleiders en koloniale bestuurders als verklarende factor voor de wijze waarop Afrika gedeeld werd. Politici als Bismarck, Disraeli, Gladstone, Salisbury, Rosebery, Chamberlain, Gambetta, Freycinet, Ferry, Etienne, Delcassé en Hanotaux

krijgen allen hun eigen paragraaf. Hetzelfde geldt voor de mannen in het veld: De Brazza, Goldie, Gordon, Kitchener, Lugard, Lyautey, Milner, Peters, Rhodes, Stanley en Wolseley. Waar het Afrikaanse politieke en militaire leiders betreft, is Wesseling aanzienlijk korter van stof. Bij de bespreking van de Britse bemoeienis met Egypte neemt hij nog wel de moeite wat nader in te gaan op een aantal personen. Mohammed Ali (1769-1849), vernieuwer van het Egyptisch staatsbestel, krijgt de nodige aandacht (56-60). Evenzo zijn opvolgers, de khedives Ismail Pasja en Taufik en de leider van de Egyptische revolutie (1881), Arabi Pasja (63-77). Ook de Mahdi, de religieus-politieke leider die in 1881 de strijd aanbond met Egypte om van Soedan een onafhankelijke staat te maken, krijgt zijn eigen biografie. Anderen worden niet of nauwelijks vermeld. Waar Wesseling een grote nauwkeurigheid en aandacht voor detail niet ontzegd kan worden in zijn bespreking van Europese persoonlijkheden, is hij ten aanzien van hun Afrikaanse tegenhangers slordig en incompleet. Koning Glele van Dahomey wordt Glegle genoemd, de Asantehene Kofi Karikari is koning Kofi.

De informatie die Wesseling zijn lezers over zijn Europese hoofdpersonen verschaft, varieert van een gedetailleerde levensgeschiedenis tot 'roddel op niveau', zoals onlangs in een interview met Wesseling gesteld werd. De mini-biografieën zijn helder geschreven en geven informatie die in andere overzichtswerken veelal verborgen blijft. Wesseling toont zijn lezers een kijkje in de sociaal-psychologische keuken van de Europese diplomatie. Bij de 'roddel' ligt dit iets anders. Dat de Franse consul in Tunis, Roustan, 'het' deed met de vrouw van de Tunesische onderdirecteur van Buitenlandse Zaken, is zonder meer leuk om te lezen. Het doet de behandelde materie meer leven dan een theorie of een verklaringsmodel. Of uit deze zwoele alliantie, en die van de Italiaanse consul Maccio, blijkt dat Frankrijk en Italië de politieke wil hadden om hun belangen in Tunis te consolideren, zoals Wesseling ons wil doen geloven, is nog maar de vraag (44). Leuke anekdotes en levensgeschiedenissen bestaan ook over Afrikaanse staatslieden. Deze voegen evenmin iets toe aan onze kennis over oorzaken en verloop van de deling, maar zouden in ieder geval meer balans in het boek hebben gebracht.

Wanneer het gaat over voor westerlingen moeilijk te vatten Afrikaanse fenomenen helpt Wesseling ons ook niet verder. Het keurkorps van het leger van de koning van Dahomey bestond in de negentiende eeuw uit vrouwen. Deze vrouwen waren echtgenotes van de koning, zijn harem zogezegd. Wesseling beschrijft dat zij in deze positie speciale voorrechten genoten in de vorm van voedsel en huisvesting. Ook beschrijft hij dat deze amazones tot de meest geduchte vechters van Afrika behoorden. Hij voegt hier dan aan toe, dat deze vechtlust door 'psychologische experts van toen en later' verklaard is uit het feit dat het hen verboden was seksuele relaties te hebben met andere mannen dan de koning,

'welke laatste zij om voor de hand liggende redenen niet al te vaak te zien kregen' (254). Wesseling geeft hier een opvatting weer van één auteur, zonder zich rekenschap te geven van de bredere context waarin het verschijnsel van de amazones gezien moet worden.¹ De harem van de koning had in diverse Westafrikaanse staten een bijzondere plaats in het staatsbestel. Traditioneel hadden en hebben vrouwen een belangrijke rol in de lokale handel. Als zodanig fungeerde de harem van de koning als een economisch lichaam dat uitsluitend verantwoording verschuldigd was aan de koning. Zij brachten rekenen binnen en hielpen zo mee de hoforganisatie in stand te houden en te versterken. In Dahomey was deze rol in de loop van de achttiende eeuw geëvolueerd en werd uit de harem van de koning een lijfwacht geformeerd. Deze ontwikkelde zich later tot een legeronderdeel. Wanneer een Europees keurkorps het sterkste onderdeel van een leger is, zal dat niemand verbazen, waarschijnlijk ook niet wanneer dat geheel of gedeeltelijk uit vrouwen zou bestaan. Dan worden de verklaringsgronden zonder twijfel gezocht in militaire training en individuele capaciteiten. Hebben we te maken met een Afrikaans keurkorps van vrouwen dan is dit vreemd, onbegrijpelijk bijna. Er moet dan wel een psychologische grond zijn voor de kracht ervan. Deze laat zich aandragen in de vorm van seksuele onthouding. Praktijk en theorie verschillen echter nog wel eens. Het was de amazones van Dahomey weliswaar op straffe des doods verboden buitenechtelijke seksuele contacten te hebben, maar dat zij een bijna maagdelijk leger vormden, valt zeer te betwijfelen. Anekdoten zijn leuk, maar ze dienen wel in hun historische context geplaatst te worden. Als dit niet gebeurt, wordt het Europese beeld van een donker en barbaars Afrika slechts versterkt.

In zijn biografische schets van de Mahdi laat Wesseling zien dat hij een helder inzicht heeft in de Islamitische grondslagen van staatkundige vernieuwing in Afrika (83). Hij verzuimt echter om deze incidentele inzichten om te vormen tot een integraal beeld, dat de lezer een voorstelling geeft van de Afrikaanse politieke, staatkundige en maatschappelijke structuren die de Europese deling van Afrika mede bepaald hebben. Soedan is hiervan een goed voorbeeld, evenals de Britse kroonkolonie Lagos.

Soedan

In de periode 1820-1842 bracht de Egyptische heerser Mohammed Ali een groot deel van het gebied dat nu de republiek Soedan vormt onder Egyptisch bestuur. Onder de khedive Said (1854-1863) en zijn opvolgers werd de expansie voortgezet en werd het gebied van de latere provincies Bahr el Ghazal en Equatoria aan het koloniale domein toegevoegd. De Egyptische kolonie bereikte zijn grootste

omvang in de jaren 1870 met de verovering van Darfur en het gebied dat de waterscheiding uitmaakt tussen de Kongo en de Nijl. In deze periode ontstond ook de eerste Europese bemoeienis, in de vorm van Europese ambtenaren, voor het merendeel avonturiers, die in dienst van Egypte diverse provincies bestuurden. Bekende figuren in dezen zijn de Engelsen Sir Samuel Baker, gouverneur van Equatoria, en Charles Gordon, Bakers opvolger in die provincie en later gouverneur-generaal over heel Soedan, en de Oostenrijkers Rudolf Slatin, gouverneur van Darfur, en Eduard Schnitzer (Emin Pasja), eveneens gouverneur van Equatoria. Andere delen van Soedan werden bestuurd door Afrikaanse ambtenaren in Egyptische dienst. Deze noemt Wesseling niet.

Toen in 1885 de Mahdi zijn *jihad* tegen het Egyptisch bestuur gewonnen zag met de dood van Gordon in Khartoum, viel Soedan als kolonie bestuurlijk uiteen. De Britten, die weinig heil zagen in een langdurige militaire betrokkenheid, legden de Egyptische zuidgrens bij Wadi Halfa, aan het tweede cataract in de Nijl. De opvolgers van de Mahdi kregen de vrije hand om hun heerschappij in de voormalige Egyptische Soedan te consolideren en uit te breiden.

Wesseling schetst de Britse bemoeienis met Egypte en de ontwikkelingen in Soedan in twee hoofdstukken van het eerste deel van *Verdeelen heers*, 'De oosterse kwestie'. Deze benadering versluiert het gegeven dat Soedan ook een geopolitieke eenheid is, waarin andere krachten speelden en spelen dan die van de Europese expansie. Eén en ander wordt al enigszins duidelijk in het boek zelf, wanneer Wesseling in deel III, over Duitsland en Engeland in Oost-Afrika na 1885, de gouverneur van Equatoria, Emin Pasja, opvoert. Wesseling maakt hem geheel ten onrechte een factor in de Brits-Duitse competitie om de heerschappij over het Oostafrikaanse achterland (188-193).

Na de overwinning van de Mahdi trok Emin Pasja zich terug in het zuiden van zijn provincie met de bedoeling deze te behouden voor Egypte. Toen nieuws over zijn penibele situatie Europa bereikte, werden er door diverse Europese mogendheden plannen ontwikkeld om Emin Pasja te 'redden'. Engeland en Egypte zagen wel wat in een dergelijke reddingsexpeditie. Egypte wilde haar verloren provincie graag terug en de Britten wensten hun invloed in het gebied niet alleen te consolideren maar ook uit te breiden. Zij vroegen de ontdekkingsreiziger Henry Morton Stanley om de expeditie te leiden. Ook Leopold II, die de kans schoon zag om Equatoria aan de Kongo Vrijstaat toe te voegen, was zeer geïnteresseerd in een dergelijke actie. Hij kon bovendien eisen stellen aan de Britten, omdat Stanley formeel in zijn dienst was. Uiteindelijk zou Emin Pasja door Stanley opgespoord en naar Zanzibar gebracht worden, maar gevolgen voor Equatoria had dit niet. Emin Pasja keerde terug naar zijn provincie en stierf onderweg. Equatoria bleef buiten de Europese invloedssferen tot in de jaren 1890 en zou na de Fashodacrisis

van 1898 uiteindelijk weer bij de Anglo-Egyptische Soedan gevoegd worden. Hoewel gelegen op het snijvlak van drie Europese invloedssferen (Kongo Vrijstaat, Brits Oost-Afrika, Frans Centraal-Afrika) behield Equatoria de staatkundige status die het enkele decennia eerder gekregen had onder druk van *Egyptische* expansie.

Soedan was een groot wingewest en Egypte had nimmer meer dan nominale controle over het hele gebied. Sommige gouverneurs traden zeer zelfstandig op en bepaalden ter plekke welke weg de Egyptische expansiepolitiek zou gaan. Dit gold in het bijzonder voor het zuidoosten, waar een aantal sterke Afrikaanse veldheren de scepter zwaaiden. Eén van de grootste was Rabeh b. Fadl Allah, oorspronkelijk een vrijwilliger in Egyptische dienst, zoals Baker, Gordon en andere Europeanen. Hij speelde een belangrijke rol in de verovering van zowel de Bahr el Ghazal, Equatoria als Darfur. Hij was secondant van El Zubair, de Egyptische gouverneur van Darfur en adviseur van diens zoon en opvolger Sulaiman. In 1876-77 bekleedde hij het ambt van gouverneur van de regio Bandia in het zuiden van Darfur. Toen Sulaimans revolte tegen het Egyptische bestuur in 1879 mislukte, werd Rabeh de leider van de overgebleven opstandelingen en creëerde hij een 'mobiel imperium' met het centrum in het gebied van de waterscheiding tussen Tsjaad en Kongo. In de jaren 1880 verplaatste hij zijn territorium geleidelijk naar het noordoosten en in 1888 sloot hij zich aan bij de Mahdisten. In 1893 veroverde hij Bagirmi, ten zuidoosten van het Tsjaadmeer, waarna hij doorstootte naar Borno in het noordoosten van het huidige Nigeria, waar hij de heersende el-Kanemi dynastie omver wierp en zich ook vestigde. Het is mogelijk dat Rabeh naar het noordoosten vertrok onder druk van de Belgen, die zijn gebied steeds verder penetreerden en probeerden Rabeh tot een vazal te maken en later onder druk van de door De Brazza geleide Franse expedities.²

Rabeh speelde een belangrijke rol in de staatkundige herverdeling van wat wel de Centrale Soedan genoemd wordt, het gebied rond het Tsjaadmeer. Desalniettemin hecht Wesseling, toch zeer geporteerd voor grote namen, geen enkel belang aan deze Afrikaanse staatsman en militair. In *Verdeel en heers* figureert Rabeh b. Fadl Allah nauwelijks. De eerste maal noemt Wesseling hem aan het begin van zijn beschrijving van de Franse Tsjaadmissie van 1898, die tot doel had een verbinding tot stand te brengen tussen de Franse invloedssferen in Centraal- en West-Afrika. Rabeh, abusievelijk Rabah genoemd, wordt afgeschilderd als 'de heerser over dit gebied, die zich gedroeg als een nieuwe Samori en noch naar rede, noch naar Franse diplomatieke druk wilde luisteren' (266). Het waarom van deze onverstandige houding blijft echter in nevelen gehuld. Wesseling is meer geïnteresseerd in de onderlinge twisten van de verschillende Franse expeditieleiders dan in de grote lijnen van de Franse veroveringspolitiek in het gebied en de Afrikaanse weerstand.

Zelfs het verloop van de strijd wordt ons onthouden. Over Rabeh en de zijnen wordt uitsluitend gemeld dat zij op 22 april 1900 beslissend verslagen werden, dat Rabeh werd gedood en dat zijn hoofd 'naar goed gebruik' aan de Franse commandant werd aangeboden (271). Wie Rabeh was en wat hij vertegenwoordigde, blijft onduidelijk.

Na Rabehs dood bracht zijn zoon Fadl Allah b. Rabeh de restanten van zijn vaders leger naar het zuiden. Hij trad in onderhandeling met de Britten en werd door hen erkend als Sultan van Borno. De Britse protectie mocht Fadl niet baten. In augustus 1901 werd hij door een Franse expeditie, 240 kilometer binnen de grenzen van Nigeria opererend, aangevallen en gedood. De meerderheid van de gevangenen die de Fransen bij deze actie maakten werden naar Ft. Lamy gebracht, waar zij in Franse dienst traden. Deze soldaten speelden een belangrijke rol bij de vernietiging van Wadai en de verovering van Tsjaad door de Fransen.³

Met de onderwaardering van Afrikaanse politieke processen, die zich niet beperkt tot het geval Rabeh, mist Wesseling de essentie van het *heers*-aspect van de deling van Afrika. De stabiliteit van het rijk van Borno werd staatkundig geschokt toen Rabeh in 1893 de el-Kanemi dynastie omver wierp. Na Rabehs dood plaatsten de Fransen Abubakar Garbai, de door Rabeh afgezette *Shehu*, als hun cliënt op de troon van Borno. Na de toedeling van Borno aan de Britten bleef hij aan. Abubakar Garbai was voor de nieuwe Europese heersers de beste bestuurder die men zich wensen kon: een traditioneel bestuurder en een creatie van de Europeanen.⁴ In het ontwakende koloniale systeem van 'Indirect Rule', uitgedacht door de gouverneur van Noord-Nigeria, Lugard, was Abubakar Garbai het perfecte instrument.

Lagos

De Europese betrokkenheid bij het Westafrikaanse kustgebied, zich uitstrekkend van de Senegal-rivier in het westen tot Mount Cameroon in het oosten, is van zeer oude datum. De eerste contacten werden reeds gelegd in de vijftiende eeuw. Vanaf de achttiende eeuw werd het gebied belangrijk als reservoir van slaven voor de Amerikaanse markt. Vanuit versterkte vestigingen aan de kust dreven de Europese naties handel met Afrikanen. De formele afschaffing van de slavenhandel in het begin van de negentiende eeuw betekende niet het einde van de handelscontacten. Wel veranderden zij van aard. De slavenhandel verplaatste zich naar een aantal nieuwe centra die de Britten niet konden controleren. Onder invloed van de industriële revolutie ontstond er een vraag naar tropische produkten die West-Afrika kon leveren, zoals palmolie. Het resultaat van deze ontwikkeling was een continuering en uitbouw van de bestaande handelscontacten tussen Europese en Afrikaanse kooplieden.

Door middel van een permanente marinepatrouille voor de kust trachtten de Britten de nu illegale slavenhandel in te dammen. Slavenschepen werden aangehouden en de slaven werden in de Britse kolonie Sierra Leone aangeland en vrijgelaten. Hier werden deze ontheemden in nieuw gevormde dorpen opgevoed in christelijke deugden en Europese culturele waarden. De grootste groep vrijgemaakte slaven was afkomstig uit het zuiden van het huidige Nigeria en omvatte de etnische groepen van de Yoruba en de Ibo. Vanaf 1840 namen de economische mogelijkheden voor de ex-slaven in Sierra Leone sterk af. De landbouw verkeerde in een malaise en ook de handel bood weinig perspectief. Veel Yoruba's keerden hierom terug naar hun geboortestreek om zich daar permanent te vestigen. Met hen kwam de zending naar dit gebied. Lagos (aan de kust) en Abeokuta (in het achterland) waren de belangrijkste steden waarop deze migratie gericht was.

Om de slavenhandel beter te controleren werd in 1849 een consulaat in het leven geroepen voor de Bochten van Benin en Biafra. De consul resideerde op het eiland Fernando Po in het oosten van de regio. Toen twee jaar later bleek dat hij van hieruit nauwelijks grip had op de situatie in de belangrijke slavenplaats Lagos, installeerden de Britten ook hier een consul. De aanwezigheid van veel teruggekeerde ex-slaven (Saro's) en Britse zendingsgenootschappen en het belang van Lagos als handelsplaats voor agrarische producten, zorgden ervoor dat het consulaat van Lagos al snel de vorm aannam van een koloniaal bestuur. In 1861 waren de Britse belangen in het gebied zodanig dat men tot annexatie overging.

Wesseling beschrijft deze episode in kort bestek, om vervolgens over te gaan tot een beschouwing over de groei van de Britse invloed in de Nigerdelta. Uit *Verdeel en heers* zou men op kunnen maken dat de vorming van de kolonie Nigeria geheel draaide om de activiteiten die de Britten hier ten toon spreidden. De koopman-avonturier Sir George Goldie, de Afrikaanse handelskoning Jaja, Frederick Lugard en diens verovering van Noord-Nigeria en de Brits-Duitse rivaliteit om Kameroen worden hier besproken (232-243). De Niger was echter slechts één centrum van expansie. Lagos was minstens zo belangrijk en is voor een studie van de deling van Afrika wel zo interessant om apart te bekijken.

Hoewel Lagos in Londen gezien werd als 'a deadly gift' die men liever kwijt dan rijk was, werd het uiteindelijk de hoofdstad van Englands belangrijkste Afrikaanse kolonie. In Lagos bestond, zoals aangegeven, vanaf het midden van de negentiende eeuw een bijzondere situatie. In het gebied waren zendelingen actief, was er reeds vroeg een Britse koloniale overheid en woonde een nieuw soort mensen: Afrikanen met een Europese (Engelse) culturele achtergrond. Onder invloed van deze lokale factoren groeide de kolonie Lagos steeds verder uit. Omliggende Afrikaanse staatjes zochten bescherming tegen hun vijanden in het binnenland en vroegen om Britse protectie. In tegenstelling tot Samori Ture kregen

zij die ook. Pogingen om de status (en daarmee de kosten voor de schatkist) van Lagos te verlagen door het bestuurlijk onder Sierra Leone te voegen mislukten. Al na vijf jaar, in 1886, herkreëg Lagos zijn onafhankelijke status onder druk van de Saro-gemeenschap. Langzamerhand werd ook de invloed van Lagos in het Yoruba-achterland groter, doordat eerst de Anglicaanse zending en later het koloniale bestuur zich met de politieke problemen van dit gebied gingen bezighouden. Er werd als het ware sluipenderwijs een protectoraat over Yorubaland afgeroepen, zonder dat Londen veel invloed kon uitoefenen.

De ontwikkelingen die in Lagos en het Yoruba-achterland plaatsvonden, laten goed zien dat de deling van Afrika niet uitsluitend door Europese politieke rivaliteit bepaald werd. Als illustratie van de complexiteit van het delingsproces was een uitgebreidere bespreking van deze regio dan ook op zijn plaats geweest.

Afrikaanse politieke processen

De journalist Martin de Rijk verdedigt in een recensie van *Verdeel en heers* in het *NRC Handelsblad* het idee 'dat de deling niet op de eerste plaats onderwerping, maar een - zij het zeer ruwe - entree in de moderne tijd' was voor Afrika.⁵ Na lezing van Wesselings werk zou men inderdaad tot deze conclusie kunnen komen. Hoewel niet expliciet, roept de auteur een beeld op van Afrika dat politieke stagnatie uitstraalt. Een dergelijke conclusie is misplaatst en gaat voorbij aan het feit dat, vóór de komst van de Europeanen, Afrika reeds een eeuwenlang proces van modernisering had doorgemaakt. Samori Ture was geen volksheld die uit het niets opdook, een Robin Hood die de oude orde wilde handhaven tegen de oprukkende Fransen. Hij was het produkt van een langdurige ontwikkeling, stoelend op religieuze en staatkundige vernieuwing, in interactie en confrontatie met diezelfde Europeanen gevormd. Hetzelfde geldt voor de bewegingen geleid door de Mahdi, de hierboven beschreven Rabeh b. Fadl Allah, en vele anderen. De ontwikkeling van grote islamitische staten in West-Afrika in de achttiende en negentiende eeuw was een Afrikaans proces van modernisering, niet gelijk, maar wel gelijkwaardig aan de staatkundige vernieuwingen die de Europeanen brachten. De *mfecane*, de massale volksverhuizing in Zuidelijk Afrika, in gang gezet door de politieke en militaire aspiraties van de Zoeloekeoning Shaka, werpt nog steeds een schaduw over de politieke ontwikkelingen in dit gebied. De staat Zuid-Afrika kwam tot stand in een proces van interactie tussen deze inheemse ontwikkeling en westers imperialisme. Politieke modernisering kan vele vormen aannemen en is zeker niet het prerogatief van Europa.

Een analyse van de Afrikaanse samenlevingen is van belang voor een goed begrip van de groei van koloniale bestuurssystemen. Soms lijkt het alsof de

Europese veroveraars van Afrika een groter inzicht hadden in de samenlevingen die zij in hoog tempo onder Europees bestuur brachten dan de expansiehistorici van de twintigste eeuw. Bij de eerstgenoemden vinden we over het algemeen geen platitudes en Eurocentrische oogkleppen, maar een heldere en vlijmscherpe analyse van Afrikaanse politieke systemen. In dit opzicht moet de visie van Lord Lugard geprezen worden. Het door hem ontwikkelde systeem van 'Indirect Rule', hoe vervreemd ook van enig Afrikaans perspectief, was tenminste gebaseerd op het idee dat Afrika zelf het potentieel had een staatkundige organisatie te dragen waar de Europeanen gebruik van konden maken. Al in 1893 merkte hij met betrekking tot het koninkrijk Buganda op: 'The Waganda consider their country to be where the King is, and if no Kabaka of Royal blood is installed in Mengo, the result would be a break-up of the people'.⁶ Lugard was zich ervan bewust dat de deling van Afrika zich niet afspeelde in een Afrikaans politiek vacuüm, maar in nauwe samenhang met inheemse politieke processen. In zijn latere betrokkenheid bij de bestuurlijke deling van Nigeria en als theoreticus staat het begrip, of in ieder geval de poging tot begrijpen, steeds voorop. Europa heeft het moderne Afrika niet gemaakt, het heeft het slechts vermaakt.

Het cruciale manco in Wesseling's werk is dit begrip voor Afrikaanse politieke processen. De auteur verhaalt de lezer over Europese veroveringen, heldendaden, excentriciteiten en missers. Hij vertelt ons nauwelijks iets over Afrika zelf. Het mag dan zo zijn dat de beslissingen over Afrika in Europa genomen werden, zoals Wesseling's nog eens benadrukt in een interview in *Vrij Nederland*, maar deze beslissingen bepaalden slechts gedeeltelijk hoe de deling van Afrika werkelijk gestalte kreeg. In deze had hij er goed aan gedaan een veel scherper onderscheid te maken tussen de deling en de verovering van Afrika. De deling, het bepalen van invloedssferen en het trekken van koloniale grenzen, kan als een Europees proces beschreven worden. Biografische schetsen van Europese politici, diplomatieke onderonsjes en *ad hoc* beslissingen van slecht geïnformeerde ambtenaren werpen een licht op dit proces. De geschiedenis van de verovering van Afrika vereist een andere benadering, waarin de Afrikanen zelf wel degelijk een rol hebben.

Wesseling toont zich een meester op het gebied van de 'histoire événementielle'. *Verdeel en heers* is een aaneenschakeling van gebeurtenissen, politieke en militaire besluiten, individuele acties en mini-biografieën. Deze worden op boeiende wijze aan de lezer gepresenteerd en maken het boek zeer toegankelijk. Beslissingen en acties van individuen worden echter bepaald door complexere maatschappelijke processen. Het zijn deze processen die uiteindelijk bepaald hebben waarom Afrika gedeeld werd en op welke wijze dit is gebeurd. Een studie van het Europees imperialisme zonder aandacht voor de economische ontwikkeling die Europa in de negentiende eeuw doormaakte, is niet compleet. Een studie van de deling van

Afrika zonder aandacht voor de gesteldheid van het object van die deling is dat evenmin. *Verdeel en heers* is een mooie vertelling, maar voegt weinig toe aan onze kennis over de politieke toestand van Europa die de deling en kolonisatie van Afrika mogelijk maakte. Ook leert het ons weinig over de factoren die Afrika gevoelig maakten voor een Europese verovering. Het boek blijft hierdoor steken op het niveau van een spannende historische avonturenroman.

Noten

1. D. Ross, 'Dahomey', in: M. Crowder (ed.), *West African resistance. The military response to colonial occupation* (New York 1971) 144-169, aldaar 149.
2. J.F.A. Ajayi en M. Crowder (ed.), *Historical atlas of Africa* (London 1985) kaart 58.
3. Ajayi en Crowder, *Historical atlas*, kaart 58.
4. A.E. Afigbo, 'The establishment of colonial rule, 1900-1918', in: J.F.A. Ajayi en M. Crowder (ed.), *History of West Africa II* (London 1974) 424-483, aldaar 454.
5. M. de Rijk, 'Hoe Europa Afrika verscheurde', *NRC Handelsblad* 25-5-1991.
6. F.D. Lugard, *Parliamentary Papers. Africa* No. 2 (1893) C.-6848, 36.